

सत्त्वमिति एतेषुशब्दादिषुपंचदशसुसात्विकादिकं कालोतीतत्वादिधर्मः प्रागुक्तरीत्याचतुर्युगात्माचिदाभासरूपोजीबोवा कर्मबुद्धिः स्वविषयस्वरूपनिश्चयः यद्वाकर्मव्यापारः शब्दस्य अर्थप्रत्यायनं श्रोत्रस्य शब्दप्रत्यायनमित्यादिः बुद्धिः प्रतीतिगोचरस्येदमित्यमेवेत्यवधारणं मन इदमित्यनवेतिसंशयः कर्मसहिता बुद्धिपंचमीमपेक्ष्य मनः षष्ठं ईश्वरोमायावी ॥ १३ ॥ अस्मिन्पादतलादिमूर्धातिशरीरेतत्स्थाबुद्धिरेवशब्दादिमनोतैकविंशतितत्त्वरूपेत्याह यदूर्ध्वमिति ॥ १४ ॥ बुद्धेरेवसत्त्वरूपत्वमाह इंद्रियाणीति पुनः शब्दोदृश्यासप्तकादष्टमस्यदृशेरत्यंतवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ १५ ॥ भागशः कार्यविभागेनतेपिभावाः सात्विकादयोर्थाः तदाश्रयाइंद्रियकर्त्राश्रयाः ततएवोत्थिताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ विभागमेवाह चक्षुरिति चक्षुः इंद्रियमात्रं साक्षी इंद्रियाद्यव्यवधानेन द्रष्टा चिन्मात्र उदासीनः ॥ १७ ॥ गुणैः तम आदिपंचभिः

सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्मबुद्धिश्च भारत ॥ मनः षष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ॥ १३ ॥ यदूर्ध्वपादतलयोरवाङ्मूर्ध्निश्च पश्यसि ॥ एतस्मिन्नेव कृत्स्नेयं वर्तते बुद्धिरंतरे ॥ १४ ॥ इंद्रियाणि नरे पंचपष्ठंतु मन उच्यते ॥ सप्तमी बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १५ ॥ इंद्रियाणि च कर्ता च विचेतव्यानि भागशः ॥ तमः सत्त्वं रजश्चैव तेपि भावास्तदाश्रयाः ॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ॥ बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ १७ ॥ तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्मच भारत ॥ गुणैर्न नीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाणि च ॥ मनः षष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्याभावे कुतो गुणाः ॥ १८ ॥ येन पश्यति तच्चक्षुः शृण्वती श्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रती भवति घ्राणं रसती रसनारसान् ॥ १९ ॥ स्पर्शनं स्पर्शती स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियते सरुत् ॥ यदा प्रार्थयते किंचित्तदा भवति सामनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगेतानि पंचधा ॥ इंद्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दुष्टेषु दुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ कदाचिद्विभते प्रीतिं कदाचिदपिशोचति ॥ २२ ॥ न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ॥ सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्परिवर्तते ॥ २३ ॥ सरितां सागरो भर्ता यथा वेलांमिवोर्मिमान् ॥ इति भावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ॥ २४ ॥ प्रवर्तमानं तुरजस्तद्भावेनानुवर्तते ॥ प्रहर्षः प्रीतिरानंदः सुखं संशान्तचित्तता ॥ २५ ॥ कथंचिदुपपद्यंते पुरुषे सात्विका गुणाः ॥ परिदाहस्तथा शोकः संतापोऽपूतिरक्षमा ॥ २६ ॥ लिंगानिरजस्तानि दृश्यंते हेत्वहेतुभिः ॥ अविद्यारागमोहौ च प्रमादस्तव्यताभयं ॥ २७ ॥ असमृद्धिस्तथा दैन्यं प्रमोहः स्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदुपवर्तते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८ ॥

नेमीयते पुनः पुनरतिशयेन वा विषयान् प्रतिनीयते बुद्धिरेवेंद्रियाणि चकारात् तम आदिपंचबुद्धिरेव अत्र हेतुः बुद्ध्याभावे कुतो गुणा इति ॥ १८ ॥ एतदेव व्याचष्टे येनेति द्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥ एतानि मनः षष्ठानि बुद्ध्या कल्पितानीति शेषः अवयवदोषः वयवीवेंद्रियेषु दुष्टेषु बुद्धिर्दुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषे साक्षिणितिष्ठती आध्यासिकसंबंधेन वर्तमाना त्रिषु सात्विकादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु भावेषु विषयितया बुद्धिर्वर्तते ॥ २२ ॥ एवं दृश्ययोः पुं बुध्योरत्यंतभेदेऽप्याध्यासिकसंबंधादैक्यमन्वानास्तार्किकाः पुमांसमेव सुखादिमंतमाहुः न सुखेनेति मोहावस्थोक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥